

**-Medine'deki Uygulamalarından Hareketle-
HZ. PEYGAMBER'İN ŞEHİR TASAVVURU HAKKINDA BAZI
DEĞERLENDİRMELER***

Tahsin KOÇYİĞİT**

Özet

Hicret sonrası Hz. Peygamberin hayatının son on yılını içine alan süreç içerisinde Medine'nin dağınık bir köy statüsünden döneminin önemli şehirlerinden biri haline gelişinde şüphesiz O'nun kendi yaşadığı döneminin mantığı içerisinde şehircilik adına attığı önemli adımların payı vardır.

Makalede bu anlamda Hz. Peygamber'in Medine şehrinin isminden, şehir merkezini tespit, ana mabedi inşaa, mahalle mescitleri ve fonksiyonları, pazar, muhacirlerin iskânı, mezarlıklar, yollar vs. kadar şehre kazandırdığı ve daha sonraki dönemlerde "İslâm şehri" prototipini oluşturan unsurlar ve uygulamalar örnekleri ile ele alınacaktır. Sonuç olarak bu örneklerden hareketle Hz. Peygamber'in şehir tasavvuru hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Medine, İslam şehri, Hz. Muhammed, hicret, şehir planlaması

**-In the case of Madina Period-
SOME EVALUATIONS ON UNDERSTANDING OF CITY BY THE
PROPHET MUHAMMAD (PBUH)**

Abstract

Madina became an important city from being town within ten year period of the prophet Muhammad. This shows very important step in his life time along with his spectrum of life and message to establish a city.

---

* Bu makale "Uluslararası Hikmet ve Medeniyet Algıları Bağlamında Şehir ve İslam Sempozyumu"nda (28-29 Eylül, 2012 Isparta) sunulan tebliğin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

** Yrd.Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Öğretim Üyesi, İzmir.

In this article, issues on changing the name of the city of Madinah, choosing city centre, building main mosque and town masjids by the Prophet Muhammad, and their functions, bazaar, new settlements, graveyards, roads etc. are analysed with examples as contributions to elements of city and prototype of "Islamic city". As a result of this, the concept of city by the prophet Muhammad evaluated.

Key words: Madina, Islamic city, Prophet Muhammad, hijrah, city planning, early Islam

Giriş

Belki de bu araştırmaya bir iki soru ile başlamak doğru olacaktır. Acaba, Hz. Peygamber'in Medine'sinin "İslam Şehri"ne kattığı renk, kimlik, doku ve onu oluşturan enstrümanlar ve fonksiyonları ne idi ki, henüz İslam'ın ilk dönemlerinde güçlü bir şehir algısı ve planlaması dikkatleri çekmektedir. Ve daha sonraki birkaç asırda Hindistan'dan Endülüs'e, Hazar'dan Afrika'ya uzanan kara ve deniz yollarıyla, her türlü emtia ve teknoloji, her nevî bilgi ve kültür akışının gerçekleştiği şehirler ağı içerisinde "kurucu şehir" diyebileceğimiz "Hz. Muhammed'in Medine'si"nin etkisivar mıydı?

Kanaatimce bu soruların cevabı Peygamber şehri Medine'yi iyi tanımaktan geçiyor. Bu araştırmadakent planlaması ve gelişimi noktasında Hz. Peygamber'in Medine'de ortaya koyduğu şehir tasavvuru ile ilgilibazı mülahazalarımı paylaşmaya çalışacağım.

Bilindiği gibi, Hz. Muhammed (sav)'e ilk vahiy 610 yılında indirildi. Bundan sonra anavatanı Mekke, peygamberlik görevinin ilk merkezi oldu. Yaklaşık on üç yıl devam eden tebliği sürecinde Mekkeliler, Hz. Peygamber'in çağrısına karşı genel olarak olumsuz tavır takındılar. Tâif tecrübesi de sonuçsuz kalınca, âdetâ tek alternatif kalmıştı; Yesrib. Hz. Peygamber'in Akabe görüşmeleri olumlu sonuç verince 622'de Mekke'den Yesrib'egöçetti. Hicretle birlikte Yesrib'de genç İslam toplumunun temelleri atıldı. Medine şehir devletinin yaklaşık on yıl süren oluşum süreci, genel planlama ve kentleşme açısından önemli olaylara da sahne oldu.

Şehrin İsmi

Hicretten önce Medine'nin adı Yesrib idi. O dönemde Yesrib, birbiriyle bağlantılı fakat seyrek dokuz-on kadar yerleşim bölgesinden oluşuyordu. Genel olarak nüfus yoğunluğu *Evs* ve *Hazrec*'e mensup Arap kabileleri ile *Kaynuka*, *Kureyza* ve *Nadir* başta olmak üzere diğer küçük Yahudi boylarından müteşekkildi. Hz. Muhammed ve muhacirlerin bölgeye gelmesinden sonra Medine hızla İslamlaştı. Hicretle birlikte, demografik yapısında sürekli olarak artış meydana

geldi. Rasûlullah, Yesrib¹ ismini beğenmemiş olacak ki şehrin adını bu süreçte değiştirme yoluna gitti. Hz. Peygamber'in tercih ettiği isim, “şehir” anlamına gelen “Medine” idi.² Bilindiği gibi, Medine kelimesi, Arapça'daki m-d-n fiilinden türetildi zaman, medenîleştirmeyi ve şehirleştirmeyi çağrıştırmaktadır.

Bu anlamda şehrin yeni adı, sadece yeni bir dünya görüşünün müjdecisi değil, kapsamlı bir “şehir” fikrinin, kentsel yerleşimin ve değişimin, habercisi gibiydi. Bu anlamda şehir, yaşamak, çalışmak, öğrenmek, ibadet etmek, gelişmek ve kurumsallaşmak için bir faaliyet zemini oldu.

Medine tabirinin köklerinden biri de, itaat etmek, boyun eğmek, sadakat borcu anlamında Arapça dâne fiilidir. Bu fiil aynı zamanda din ve iman etme anlamına da gelir. Dolayısıyla, Medine-i Münevvere bütün mü'minler için adetâ bir ibadet merkezi gibidir. Zira bu şehirde Yüce Allah tek ve mutlak otorite, onun Kelâm'ı hayatın kaynağıdır. Hz. Muhammed ise, son peygamber olarak, toplum tarafından hürmet gösterilmeyi ve itaat edilmeyi çoktan hak etmiş bir mürşittir. Toplumunu oluşturan bireyler de tam olarak bunun bilincindedir. Ve genel refahın ona bağlılık yoluyla temin edilebileceğinin farkındadırlar. Yani, Kur'ân'ın ifadesi ile “O'na itaat Allah'a itaat, O'na itaatsizlik Allah'a itaatsizlik” demektir.³ Dolayısıyla şehrin adı bu gerçeğe işaret etmek üzere verilmiş olabilir.

Nakib el-Attas'a göre, Dâne fiilinin diğer bir anlamı da ‘borçlu olmaktır. Ona göre, Hz Muhammed Yesrib'in adını Medine olarak değiştirmekle, sadece Müslümanlar için değil, bütün insanlık için bir bilinç oluşturmuştur. Çünkü insan varlık dünyasına çıkışını Yaraticısına borçludur. Bu bilince varan insan Rabbi'ne yönelir, dinine sarılır, ibadet vecdi ile çalışır, çırpınır, neticede medeniyetin bileşenlerini üretir.⁴

İlk Muhacirlerin Geçici İskânı

Hz. Peygamber henüz Mekke'de iken, ilk muhacirlerin Medine'ye yerleştirilmesinde hangi yöntemin uygulandığına dair kaynaklarımızda açık bilgiler bulunmamaktadır. Buna rağmen dağınık rivayetlerden şehrin ilk muhacir sâkinleri

---

¹ Merhum Hamidullah, Yesrib kelimesinin, “o haksızlık yapıyor/yapar” anlamına geldiğini söyler. Hamidullah, İslâm Peygamberi, I, 378. Kur'ân'da bu kelime, AhzâbSûresi, (33), 13. âyette zikredilir: “وَأَذَانًا لِّقَوْلِ الْكَافِرِينَ... = O vakit içlerinden bir grup da, ‘Ey Yesribliler! Tutunacak bir yeriniz kalmadı, geri dönün’ demişti...”

² Cevâd ‘Ali, el-Mufasssal, IV, 181. Medine'nin diğer isimlerinden Tâbe, Taybe, ed-Dâr, el-Îmân, Münîra vd. için bkz.: Yâkût, Mu‘cem, V, 82; el-Mercânî, Behcet, I, 31-36; Semhûdî, Vefâ, I, 19.

³ Kur'ân, 3:132; 4:13,59,80.

⁴ Medine isminin kökeni hakkında geniş bilgi için bkz.: Küçükaşçı, Haremeyn, 210-212; a.g.m., “Medine”, DİA, XVIII, 306.

için bazı planlamaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklara göre onlar, yoğun olarak Kuba mevkiinde Benî 'Avf b. Amr mahallesine, Sünh bölgesinde Hâris b. el-Hazrec'in mıntikasına, 'Asabe bölgesindeki Benî Cahcaba mahallesine yerleşmişlerdi. Belli ki, bu aşamada muhacirlerin yeni yurtlarına alışmaları, güvenli bir şekilde barınmaları ve Hz. Peygamber'in gelişini beklemeleri gerekiyordu.

İlk muhacirlerin yerleşimiyle ilgili göze çarpan hususları özetleyecek olursak,

1. Muhacirlerin güvenlik ve barınma sorunları ilk planda geliyordu,
2. Ensar, birbirleriyle yarışırcaasına, muhacirlere hem gönüllerini hem de evlerini açıyorlar ve bu hususta hiçbir fedakârlıktan kaçınmıyorlar,
3. Muhacirler önce bir veya birkaç evde konuk ediliyorlar,
4. Daha sonra bunlar şehirdeki uygun evlere naklediliyorlar,
5. Muhacirlerin ilk yerleştikleri evlerde konuk edilmesinde ve daha sonra başka meskenlere gönderilmesinde akrabalık, yakınlık, kur'a, tanışıklık, müttefiklik, kardeşlik gibi hususların rol oynadığı söylenebilir.

Medine'nin Yeniden İnşası: Şehir Merkezinin Tespiti

Hz. Peygamber, hicretten sonra Kuba'da 10-14 (4 gün de denir) gün kadar dinlendi. Muhtemelen bu süreçte onun zihni şehir merkezinin tespiti ile meşgul idi. Zira seçilecek yerin, her hâlükârda, Yesrib'in en merkezî yeri, en emniyetli mahallesi ve "şehir" haline gelmesi için kentsel gelişime en elverişli özellikleri haiz olması gerekiyordu.

Bu konuda Hz. Peygamber'in devesinin rolünü ele alan rivayetler daha fazla öne çıkarılmış ve daha meşhur olmuştur. Müslüman tarihçilerin çoğu, Rasûlullah'ın Kuba'dan çıkışını, Benî Mâlik b. Neccâr mahallesine inişini ve Mescid'in yerini –bir anlamda şehir merkezinin seçimini- önceden planlanmamış, kararsız, tedbirsiz, *de facto* nedenlere bağlar görmektedirler.

Bu tür rivayetlerde, Hz. Peygamber'i kendi mahallelerinde ve evlerinde misafir etmek isteyen Ensâr'ın beklentileri karşısında, Rasûlullah bu meseleyi halletmek için "devesinime'mur ettiği" ya da "Devenin, Allah tarafından sevk edildiği" dile getirilmektedir.⁵ Bütün bunlar doğru olabilir. Ancak rivayetler dikkatle ele alındığında şu sorular akla gelmektedir:

1. Rasûlullah'ın Medîne'nin topografisi ve demografisi hakkında bilgi sahibi değil miydi?
2. Nereye yerleşeceği konusunda tam anlamıyla kesinleşmiş bir fikri yok muydu?

⁵ İbn Hişâm, es-Sîre, II, 82-83; Semhûdî, Vefâ, II, 256.

3. En azından Ensar bu hususta herhangi bir alternatif ortaya koyamamış mıydı? Ya da bu konuda bir düşünceye sahip değiller miydi?

4. Güvensizlik ve can tehlikesinin had safhada olduğu bir süreçte, Hz. Muhammed'in şehrin merkezine intikâli "de facto" sebeplere bağlanabilir mi?⁶

Oysa bizce yukarıdaki sorulara yanıt mahiyetinde olan ve daha makul görünen rivayetler meşhur hadis kaynaklarımızda meâlen şöyle zikredilmektedir: "*Rasûlullah, Medîne'ye geldikten sonra Kuba mevkiinde 14 gün misafir oldu. Daha sonra (dayıları olan) Benî Neccâr kabilesinin ileri gelenlerine haber gönderdi. Yol arkadaşı Ebu Bekir ile birlikte şehrin merkezine gitme niyetini onlara ilettiler. Bunun üzerine Benî Neccar'dan yaklaşık yüz kişi kılıçlarını kuşanarak Hz. Peygamber'in yanına geldiler ve Benî Neccar yurduna ulaşınca kadar ona refakat ettiler. Sonunda Rasûlullah yükünü Ebû Eyyûb'un avlusuna indirdi. Ardından mescidin yapılmasını emretti.*"⁷

Özetleyerek aktardığımız bu rivayetlere göre, Allah Rasulünün, Medîne'de, mescidinin yerinin seçimi ve bir bakıma şehir merkezinin tespiti hususunda attığı bu ilk adımda âzamî derecede dikkatli davrandığı ve tedbiri elden bırakmadığı anlaşılmaktadır. Burada onun "devesinin" rolü, zikrettiğimiz gibi, onu misafir etmek için çarpınan Ensar'ın coşkusu ve heyecanını kırmamak için başvurulmuş psikolojik bir yaklaşım tarzı olabilir. Bu yüzden şehrin merkezinde meskûn ve akrabalık bağı bulunan Benî Neccâr'a haber göndererek, onlara bir anlamda korumalık yaptırmıştır. Muhtemelen onların güçlerini ve desteklerini Medîne'deki diğer gruplara izhar etmiştir. Böylece, Medîne yaşamının ilk günlerinde herhangi bir tehlikeyle yüz yüze gelme ihtimalinin önüne geçmiş oluyordu.

Şehrin merkezi olarak Benî Neccar yurdunun seçilmesinin diğer bir nedeni de şu olabilir; Muhacirlerin yerleşimi için, Medîne'nin 'Asabe, 'Âliye ve Kuba bölgeleri, diğer bölgelerine göre, nüfus bakımından daha kalabalıktı. Belki de, Rasûlullah'dan önce Medîne'ye hicret eden muhacirler, bu yüzden ekseriya bu

---

⁶ İbn İdris, **Müctema'**, 166; Hz. Peygamber'in daha sonra daha çok beğendiği bir yere taşınma ihtimali bulunuyor gibiydi. Hz. Peygamber'den rivayet edildiğine göre o, Bir gün el-'Akîk bölgesine gidip gelmişti. Dönüşünde Hz. Aişe'ye şöyle demişti: "*Aişe, biz bugün el-'Akîk'den geldik. Ne güzel bir yer ve suyu da çok tatlı.*" Bunun üzerine, Aişe; "*Rasûlullah! Oraya taşınamaz mıyız? Rasûlullah: "nasıl olacak peki? İnsanlar oraya ev yapmışlar"* (el-Matarî, **et-Ta'rîf**, 65; el-Mercânî, **Behcet**, I, 101; ed-Dücânî, **ed-Dürratü's-Semîne**, 30; İbn İdris, **Müctema'**, 166). Bu rivayetin devamı olarak İbnü'l-Fakîh Rasûlullah'dan "Bunu daha önce bilseydik, yerleştiğimiz yer burası olurdu" ibaresini nakletmektedir. el-İbnü'l-Fakîh, **Büldân**, 25.

⁷ el-Buhârî, **Sahîh**, Kitâbu's-Salât, I, 111; Kitâbu Menâkibi'l-Ensâr, Bab: 46, IV, 266; Müslim, **Sahîh**, Kitâbu'l-Mesâcid, Bab: I, 373; diğer rivayetleri için bkz.: Ebû Dâvûd, **Sünen**, Kitâbu's-Salât, Bab: 12, I, 312; en-Nesâî, **Sünen**, Kitâbu Mesâcid, Bab: 12, II, 39; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 211-212; İbn Sa'd, **et-Tabakât**, I, 235.

bölgeye inmişlerdi.⁸ Bu mevkî, kalabalık nüfusa sahip olduğu için, bölgesel gelişime pek de uygun değildi. Oysa Medîne ovasının güneyinden kuzeye doğru gidildikçe nüfus yoğunluğu azalmakta idi.⁹ Özellikle Hazrec'in iskân mahalleri arasında boş alanlar mevcuttu. Ayrıca özelde merkezî caminin inşa alanının ve muhacirlerin iskan edileceği bölgenin genelde ise şehrin tamamının arsa ve nüfus bakımından gelişmeye ve büyümeye uygun şartları haiz olması gerekmez miydi?

Bir Toplum Merkezi Olarak Mescid-i Nebevî

Hz. Peygamber'in Medine şehrine sunduğu ilk kentsel eleman, toplumsal merkez olarak mescid idi. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin evinde geçici ikameti için gerekli olan bazı şartlar hazırlandıktan kısa bir süre sonra sıra mescidin yapımına gelmişti.

Hz. Peygamber'in Medine'ye varınca yaptığı ilk somut şey, planlama ve şehrin olmazsa olmazı camisini inşa etmektir. Böylelikle cami müessesesi, mü'minlerin varlığının bir çekirdeği ve hak ile bâtılın bitip tükenmez mücadelesinin bir simgesi olarak kurulmuş oldu. Onun fizikî varlığı; bir sembol haline geldi. Ayrıca her kentsel gelişme, inşa ve atılacak her adımın planlanmasında Mescid-i Nebevî bir ilham kaynağı ve rehberlik görevi gördü.

Hz. Peygamber'in Mescidi, kısa zamanda büyüyen toplumun, ruhsal, sosyal ve siyasal ihtiyaçlarını karşılamak için ona bitişik bazı yapıların çatısı altında farklı aktivitenin yapıldığı bir toplum merkezi oldu. Cemaatle namaz ve diğer toplu ibadetlerin yapıldığı bir yer olma dışında cami, aynı zamanda bir çok sosyal imkanı da Müslümanların önüne seriyor; Hz. Peygamber'in hükümet mahalli, eğitim merkezi, zaman zaman tıbbî müdahale ve tedavi için bir yer, bir rehabilitasyon merkezi, bir refah merkezi ve Habeş heyetinin folklor gösterileri gibi bazı meşrû eğlence faaliyetlerinin sergilendiği bir yer olarak da görev ifa ediyordu.

Medine'nin gelişiminde cami kompleksinin etkisi, onun çevresinde tam bir halka şeklinde büyüyen şehrin çekirdeği oldu. Böylece, Müslümanların gelecekte kuracakları bütün şehirlerinin, hem merkezî camisinin rolü hem de kentin geride kalan mekansal bileşenlerin cami karşısındaki konumunun standardı oluşturulmuş oldu.

Caminin medeniyet boyutunun bir sonucu olarak, Hz. Peygamber için en uygunu caminin en yakınına evlerini inşa etmektir. Dolayısıyla caminin doğu duvarının dış tarafına doğru o ve ev halkı için evler inşa edildi. Böylece henüz başka bir örnek olması bakımından, hükümdarın resmi ikametgâhı şehrin merkezî camisine eklenmiş ya da onun yanına inşa edilerek hizmete sokulmuş oldu. O andan sonra, bu gelenek hemen hemen tüm müslüman hükümdarlar tarafından takip

⁸ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, I, 81-87.

⁹ Ömer Kehhâle, **Coğrafiyya**, 174.

edilir oldu. Bu düzenlemenin arka planındaki mantık; erişilebilirlik, şeffaflık ve insanlara karşı duyulan sorumluluk adına her türlü kolaylığın sağlanması üzerine oturtulmuştur.

O, şehirde en stratejik konumdaki çok fonksiyonlu bir toplum merkezi olduğu için, Hz. Peygamber'in mescidi, herkese sosyal hizmet ve tesislere erişim kolaylığı sağladı. Hz. Peygamber sürekli orada, orada değilse caminin bitişiğindeki konutunda olduğu için her zaman kendisine çok kolay bir şekilde erişilebiliyordu.

Doğal Çevrenin Kullanımı

Hz. Muhammed, doğa kaynaklarının ve güçlerinin insana Allah tarafından verilen bir lütf olduğunu öğretti. Şehir planlaması ve gelişiminde doğal çevrenin kullanımına yönelik uygulamalar ortaya koydu. İnsanlığa kılavuzluk yapacak ilkeler ve öğretiler bıraktı. Şöyle ki,

“Hz. Peygamber, dedesi Hz. İbrahim'in Mekke'de uyguladığı “harem” bölgesi anlayışını, Medine'ye tatbik ederek şehrin harem bölgesini tespit etti. Buna göre, *Medine haremî; güney kuzey ekseninde 'Ayr'dağı ile kuzeydeki Sevr dağı; doğu batı ekseninde ise Vâkım ile Vebere adlı volkanik bölgeler arasında kalan,*¹⁰ yaklaşık olarak çapı yirmi iki kilometrelik bir daireyi içine almakta idi.¹¹

Allah Rasûlü'nün Medine'ye “harem” bölgesi tayin etmekle, hem şehrin sınırlarını belirlemiş, hem de şehre eşsiz hatırasını yaşatacak dinî bir hüviyet kazandırmıştı. Ortaya koyduğu şehir prototipi açısından ise, Medine'nin insan, doğal ve tarihî dokusunuemniyet altına alınmış oluyordu.

Medine'de çevre sağlığı ile ilgili inşalar, genel bir ifade ile Hz. Muhammed devrinde görülmeye başladı. Nitekim başlangıçta, evlerde müstakil **helâlar** yoktu. Şehir halkı, bunun için evlerinin dışındaki belirli mekanları kullanırlardı. Kaynaklar, müslüman hür kadınlar için örtünme ile ilgili ayetlerin inşinden sonra Medinelilerin evlerinin yakınlarına tuvalet inşa ettiklerini dile getirmektedirler. Nitekim Hz. Peygamber ve ailesinin kullandığı tuvalet Hz. Aişe'nin hücresinin arkasında idi.¹²

Allah Rasûlü zamanında **banyo** yapmak için bugünkü anlaşılan anlamda evlerde özel bir bölümün tahsis edilmediği anlaşılıyor. Ancak, Buhâri ve diğer kaynakların verdiği bilgilerden evlerde bir bölümün bu iş için tahsis edildiği

---

¹⁰ en-Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâve'l-Lügât**, nşr: F. Wüstenfeld, I-II, Beyrut, t.y. I, 84; a.g.m., **el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc**, Kahire 1972, IX, 143; Küçükaşçı, **Harameyn**, 258.

¹¹ Semhûdî, **Vefâ**, I, 103; Öğüt, “*Harem*”, **DİA**, XVI, 131; Küçükaşçı, **Harameyn**, 258.

¹² Semhûdî, **Vefâ**, II, 466; Bkz.: Nüveyrî, **Nihayet**, XVI, 408.

anlaşılmaktadır. Mahdab ve taş denilen leğenler kullanılıyordu.¹³ Ayrıca, kuyuların yanına yapılan havuzlarda da duş yapılabilirdi.¹⁴ Nitekim, Hz. Peygamber'in bu kuyuların bazılarının satın alınmasını teşvik etmiş, sularının temiz tutulmasını tavsiye etmiştir.

Medîne'de bugünkü anlamda hayvanların kesildiği mezbahanelerden söz etmek zor olsa da Rasûlullah'ın **kurban kesmek için özel mekanlar** tahsis ettiği bilinmektedir.¹⁵

Ayrıca o, evlerin ve mescidlerin temizliğine de önem verdiği gibi, yolların ve şehrin ortak mekanlarında temiz tutulmasını tavsiye etmiştir.¹⁶ Örneğin, Medine'de "Bi'ru Bidâ'a" denilen yeri **çöp toplama bölgesi** olarak tespit etmiştir.¹⁷ Medîne sakinlerinin sağlığını korumak için, o av ve korunma maksadı dışındaki köpeklere izin vermemiş, deve ve büyük baş hayvanların şehir merkezinde beslenmesine müsaade etmemiştir.¹⁸

Konut Edindirme ve Plan Siyaseti

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi caminin tamamlanmasından sonra Mekkeli muhacirler için yapılacak evlerin yerlerinin tespiti için kent mahallelerinin hudutlarının tasarımı, tespiti ve planlanmasına sıra gelmişti. Bu aşamada Hz. Peygamber, birçok konutun yerini tespit etmiş, kent planlaması ve bazı evlerin inşasında bir şekilde işin içerisinde olmuştur.

Mekkeli muhacirler ile Medineli Ensar arasında kardeşliğin güçlendirilmesinin temel hedeflerinden biri de muhacirlerin barınma ihtiyacını gidermeye yönelikti. Kardeşleştirme, aynı zamanda Medine'de ortaya çıkan yeni durumlara karşı muhacirlerin adaptasyonu ve ortama alışmalarında hususunda etkili olmuştur. Sözü edilen yeni durumlar, yeni çevre, iklim, ekonomik ve psikolojik zorlukların yanı sıra çoğunun yenice benimsenen dinin ön gördüğü hayat tarzı şeklinde özetlenebilir.

Cami inşa edilirken, Ensar yaklaşık altı ya da yedi ay boyunca muhacirlerle birlikte kaldılar ve herşeylerini onlarla paylaştılar. Aslında, onların uzun süre birlikte olmaları aralarında güçlü ve sıcak bir ilişkilerin kurulmasını sağlamış oldu. Cami inşaatı tamamlandıktan sonra Hz. Peygamber, kendi evlerine geçerken aynı

¹³ Buhâri, Sahîh, VII, 18.

¹⁴ Semhûdî, Vefâ, III, 951-952.

¹⁵ Semhûdî, Vefâ, III, 780. Bkz.: İbn Seyyidi'n-Nâs, 'Uyûn, I, 287-288.

¹⁶ Kettânî, Terâfîb, I, 88.

¹⁷ Semhûdî, Vefâ, III, 956.

¹⁸ Müslim, Sahîh, V, 36.

zamanda onun gözetimi altında diğer ev kümeleri caminin etrafını çevirmeye başladı.

Coğrafi olarak, cami ve şehrin çekirdeği olarak seçilen mekanın yakın çevresinde coğrafi açıdan hiçbir doğal engel bulunmamaktaydı. Medine'nin genel gelişimine en uygun bir yer olduğu için, imar ve gelişme faaliyetleri oldukça uzun bir süre serbestçe planlanmış ve mümkün mertebe eşit dağılmıştı. Bütün bunlar yapılırken, kentin sınırlı olan doğal kaynaklarının tekelleşmesine ve bir arazinin diğerine göre daha cazip hale gelme olasılığına imkan verilmemiştir. Bu da çoğu kişi için en kıymetli bölge olan Hz. Muhammed'e ve onun Mescidi'ne eşit mesafede olmak anlamına geliyordu. Bu şekilde eşit ve dengeli bir nüfus dağılımı da sağlanabildi.

Sahipleri tarafından ihmal edilmiş ekilmemiş bazı araziler canlandırıldı. Eski yerleşim yerleri ile yenileri arasında kadar uzanacak olan iletişim ağları kuruldu. Medine'nin kentsel gelişiminde ensar'ın fedakârlığı kadar, muhacirlerin katkısı da büyük oldu. Meskenlerini daha çok Mescid'e yakın olan boş arazilere kurmaları adeta muhacirlerin Mekke'de katlandıkları sıkıntılara karşı adaletin bir gereği olarak tahsis edilmiş olmalıdır. Bu diğer bir ifade ile onların kısa sürede kendi başlarına bir hayat sürebilecek konuma gelmeleri için teşvik anlamına geliyordu.

Eğer, cami mevcut yerleşimlerin içerisinde herhangi bir yere bir yere inşa edilmiş olsaydı, bazı yönlerden istenen entegrasyonu ve adaptasyon sağlanamamış olabilirdi. Gettolar oluşarak muhacirlerin tecridine yol açabilir, önemli ölçüde önleri kesilmiş olurdu.

Evsiz Muhacirlerin Durumu

Yukarıda kısa da olsa Hz. Peygamber'in muhacirlerin konut sorununu çözme sürecinde günlük rızıklarını bile temin etmekte sıkıntı çeken Muhacirleri de ihmal etmedi. Bunlar, İslam'ı öğrenmeye olan meyilleri dolayısıyla daha çok din eğitimi ve öğretimi açısından ele alınan *Suffa ehli* denirdi. Peygamber (sas) onlar için caminin kuzey duvarının bir köşesine bir gölgelik yapı kurdu. *Ehl-i Suffa*'da yetmiş ila yüz arasında kişi barınıyordu. Suffa'ya sürekli yeni katılanlar ve terk edenler vardı. Bu bakımdan, Suffa'da ikamet edenlerin gerçek sayısı ise, birazda muhacirin kendi durumunu ekonomik açıdan ne kadar zaman içerisinde düzelttiğine bağlı idi. Ehl-i Suffa ellerinden geldiğince her türlü işe gitmek için sık sık dışarı çıkabilirdi. Onlar putperestlere karşı savaşlara fiilen katıldılar, bunlardan bazıları da farklı savaşlarda şehit düştüler. Aslında iki türlü *Suffa ehli* vardı: bunlardan ilki erkekler için, ikincisi de hanımlar içindi ve görünüşe göre ilki sayıca ikincisinden daha fazla idi.

İslam Devleti, hicretin ilk yıllarında, mâlî açıdan sıkıntı içinde olmasına rağmen, yoksullar ve ihtiyaç sahipleri için endişe edecekleri hiç bir durum

yaşanmadı. Bu sadece konut için değil karşılaşılan tüm zorluklar için de geçerliydi. Bu noktada İslam'ın ortaya koyduğu zekat, sadaka, fitır ve kurban gibi mâli ibadetlerin dayanışma açısından önemini ve teşvik edici yönünü de unutmamak gerekir.

Pazar

Pazar, Medine topraklarını baştan sona etkileyen genel değişimin önemli bir parçasıydı. Kentin önemli iki unsurunun ziraat ve ticaret idi. Hz. Peygamber, Medine'ye varır varmaz ısrarla insanları çalışmaya aramaya teşvik etti. Böylece herkes, başkasına muhtaç olmaktan kurtulacak, gıda, barınak ve refah gibi doğuştan gelen taleplerini karşılayacaklardı. Bunu yaparken de, dünyanın geçici mutluluğu için manevî değerler terk edilmeyecekti.

Başlangıçta, müslümanlar, yahudilelerin kontrolünde olan mevcut birçok pazardan istifade ettiler. Bu pazarlarda işlenen suçlar müslümanların iş yapma imkanlarını giderek azalttı. Nitekim böylece kısa bir zaman içerisinde Müslüman toplumun kontrolünde olan yeni bir pazar kısa kuruldu.

Pazar'ın yeri, Peygamber mescidinin kuzey batı tarafında, ona çok da uzak olmayan bir yerde idi. Pazar ile Mescid arasında çok sayıda ev mevcuttu. Pazar, yaklaşık olarak 500 m. uzunluğa ve 100 m.'den daha fazla genişliğe sahipti. Pazar şehre 'ana giriş' olarak adlandırılan yakın bir yere kuruldu. Bireylerin ve kervanlar şehre yaklaştıklarında yönleri ne olursa olsun onlar, alışıldığı şekilde bu girişi kullanabileceklerdi. Pazarın stratejik konumu, ticaret ve işle ilgisi olsun olmasın Medine'ye her hangi bir sebeple giren herkes için cazip hale geldi.

Pazar, cami kompleksine ne çok yakın ne de çok uzağa kuruldu. Böylece İslam'a davet için etkili bir araç olarak hizmet verecekti. Yahudiler, münafıklar ve müşrikler de dahil olmak üzere herkes pazara kolayca erişebilecekti. Gayr-ı Müslimlerin, caminin geniş kapsamlı faaliyetlerinden bir şekilde etkilenmesi kaçınılmazdı.

Dahası, caminin etrafına dağılmış olan ve daha çok muhacirlerin inşa etmesi pazarın stratejik özelliğine engel olmadı. Aslında onlar, gerçek İslam komşuluğu konseptini oluşturuyordu. Doğrusunu ifade etmek gerekirse, camiyi çevreleyen evler, sadece o caminin müştemilatından faydalanmıyor, aynı zamanda, İslam kültür ve medeniyetinin bir simgesi olarak toplumda üstlendiği rolden dolayı da ilahi bir gayeyi ikmal ediyordu. Bu nedenle, Medine Pazarına gelmiş olan bu gayr-i müslimler, ashabin günlük uygulamalarını bir şekilde gözlemliyor İslam dini ile daha çok temas kurma imkanı buldular.

Pazarın konumunu belirlerken, ayrıca hem tüccar ve alıcılara, sadece günlük namaz için değil, öteki maksatlarla da sık sık camiyi ziyaret edebilme

imkânı sunuluyordu. Bu doğrultuda, onların çalışma kültürü, tutum ve davranışlarının desteklendiği gibi, camide yaşanan etkileyici atmosfer sayesinde zahmetsiz bir şekilde geliştirilmiş ve desteklenmiş olabilir.

Aynı şekilde, deve ve diğer hayvanların alınıp satılabildiği, bağırıp çağrışmaların yükseldiği, işin türüne göre temizlik, düzen ve tertibin zamana zaman aksayabildiği pazarların camiye bu tür çok yönlü hareketliliğiyle camiye bitişik olması pek de uygun değildi.

Yollar

Şüphesiz Hz. Peygamber hicret etmeden önce Yesrib'de yollar mevcuttu. Ve isimleri kullanılıyordu. Ancak, Medîne'nin şehir planından bahseden kaynaklar incelendiğinde, yolların çoğuna Hz. Peygamber devrinde isim verildiği görülür.

Rasûlullah inşa ettiği mescid, Medîne şehir merkezinin mihrini oluşturduğu için yol ve caddelerin, Hz. Peygamber devrinde, Mescid-i Nebevî'nin kapıları esas alınarak açıldığı da kuvvetle muhtemeldir.

Mescid'in kapılarından başlayan bu yollar, mescidin çevresinde meskun Muhacir ve Ensar'ın evlerine açılıyordu. Örneğin, Mescidin doğusunda yer alan 5 zira' (~2,5m.) genişliğindeki Zukak-ı Baki', Ebû Bekir ve Hz. Osman'ın evinin arasında olup, buradan Baki' mezarlığına, oradan da Süh mahallesine doğru gidilirdi. Burada ayrıca, Zükâk Menâsi' vardı. İnsanlar gece ihtiyaç için buraya gidilirdi.¹⁹

Mescidin doğu duvarında yer alan Cibrîl Kapısı (Bâb-ı Osman) Hz. Osman'ın evinin karşısında idi. Muhtemelen bu kapı Benî Ğanm sokağına açılıyordu.²⁰

Mescidin batı tarafında Rahme (ya da 'Âtike) kapısından Medine pazarına doğru giden yol olduğu bu kapıya Bab-ı Sûk da denilmişti. Mescid'in batı yakasındaki sokakların genişliği 6 zira' (~3m.) idi.

Mescid'in kuzey duvarındaki kapıdan başlayan önündeki yoldan Benî Zühre mahallesine gidilirdi.

Büyük yol diye bilinen BalâtuA'zâm, Mescid'den bayram namazının kılındığı Musallâ 'Îd'e kadar uzanıyordu.²¹ Uzunluğu yaklaşık 1000 zira' (~500 m.), genişliği ise, 10 zira' (~5m.) idi.²²

¹⁹ Semhûdî, Vefâ, II, 693, 731-732; Salih Ahmed Ali, "Hitatu Medîne", 1093.

²⁰ Buhâri, Sahîh, V, 50.

²¹ Buhâri, Sahîh, VIII, 22.

Rivayetlerin ışığında, şöyle bir sonuca varmak mümkün gözüküyor. Rasûlullah Mescid-i Nebevî'den batıya doğru hattâ, Cebel-Sil'a kadar yeni bir yol açtı.

Aynı şekilde, yine Mescid-i Nebevî'den doğuya doğru, Baki' Ğardak'a doğru da bir yol açtı. Bu şekilde Mescid-i Nebevî'den doğuya doğru, Baki' Ğardak'a doğru da bir yol açtı. Bununla, geniş ve doğudan batıya uzanan bir yol yapmış oldu.

Yine Adıyy b. Benî Neccâr yurdunun ortasında Mescit'den güneye doğru bir yol açtı. Kuba'dan da kuzeye doğru, Baki'a giden bir yol bulunuyordu.²³

Böylece imar ve inşa faaliyetleri, bu ana yol üzerinde yerine getirildi. İsimlerini zikrettiğimiz, muhacir ve ensar evlerinin bulunduğu sokaklar aslında bu ana yolun tali yolları olarak ona bağlanıyordu.

Böylece Rasûlullah, dahildeki evlerin birbirine bağlanarak Medîne'nin çevresindeki dağınıklığı, şehir merkezine topladığı ve ana yollara birleştirdiği görülüyor.

Bu konuda son noktayı koymadan evvel, Rasûlullah'ın yolların daraltılmasını men ettiği ve genişliklerinin en az 7 zira' (~3.5m.)'dan az olmamasını uygun bulurdu.²⁴

Mezarlıklar

Rasûlullah Medîne'nin doğusunda Ğaryad adı verilen ot, kaya ve toprakla kaplı mekanı kabristan olarak seçti.²⁵ Zeminini tesviye ettirdikten sonra buraya Müslümanlar defnedilmeye başlandı. Adına Baki' Ğargad denildi.²⁶

Rasûlullah'ın eviyle arasında bir engel yoktu ve ona çok yakındı.²⁷ Buraya muhacirlerden ilk olarak Osman b. Maz'un defnedildi. Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim vefat edince Rasûlullah onu Osman b. Maz'ûn'un yanına defnettirdi. Müslümanlar, Baki' mezarlığına cenazelerini defnetmeye rağbet ettiler. Ağaçlarını kestiler. Önce burada defin yeri sınırlı idi. Her kabileye cenazesini defnetmeleri için

---

²² Semhûdî, Vefâ, II, 736, 740.

²³ Semhûdî, Vefâ, III, 814.

²⁴ Bkz.: Müslim, Sahîh, V, 158, VI, 165.

²⁵ El-Himyerî, er-Ravdu'l-Mi'târ, 113.

²⁶ İbnSeyyidî'n-Nâs, 'Uyûn, I, 361.

²⁷ Semhûdî, Vefâ, III, 894.

özel bir mekan ayırttı. Zira, Hz. Peygamber Baki'yi övmüş ve cenazelerin buraya defnedilmesini teşvik etmişti.²⁸

Osman b. Maz'ûn'un İbrahim b. Rasûlullah, Sa'd b. Zûrâre'nin kabirleri, Ravhâ adı verilen Baki' mezarlığının ortasında bir yer bulunuyordu. Hâşimoğulları, Hz. Peygamber zamanında İbrahim'in mezarının çevresine defnedildiler. (ravhâ'ya) özellikle bunlardan peygamberin kızları Rukiyye ve ÜmmüKülsüm ile Hz. Ali'nin annesi Fâtıma bnt. Esed b. Hâşim'i burada zikretmek gerekir. Aynı şekilde ensar da cenazelerini ve şehitlerini buraya defnetmeye özen gösterdiler.²⁹

Hz. Peygamber devrinden sonra, sahabilerden vefat edenler, çoğalınca Baki' mezarlığı genişletildi.³⁰ Medine'de Uhutşehidlerinin defnedildiği mezarlık dışında Muhacir ve Ensar'ın kendi mahallelerinde de kabristanları vardı. Bunlardan bazılarının adı şunlardır: Benî Hatme, Benî Seleme, Benî Selîm, Benî Beyâda, ve Kuba mezarlıkları gibi.³¹ Bunlardan başka Yahudilerin defnedildiği kendilerine has mezarlıklar da vardı.³² Ancak Yahudiler Medine'den çıkarıldıktan sonra, buralara defin yapılmadığı bilinmektedir.

Sonuç

Hicretin (göç) ardından Medine'nin neredeyse tüm bölgeleri çok köklü bir değişim geçirmeye başlamıştır. Belki de böyle köklü bir devrimin en iyi örneği kentin adını Yesrib'den Medine'ye çevrilmesi idi. Medine isminin anlamları, kurulan şehir devletinin temel özelliklerini kapsıyordu.

Medine şehrine Hz. Peygamber (sav) tarafından tanıtılan ilk kentsel eleman Camii kurumu oldu. Kuruluşundan itibaren cami, onun çatısı altında yürütülen farklı türdeki faaliyetleriyle bir toplum merkezi oldu. Cemaatle namaz kılma dışında cami, müslümanlara çeşitli önemli sosyal imkanlar sunuyordu. Cami külliyesinin konumu, hizmetlerine ve tesislerine herkesin kolayca ulaşabilecek şekilde düşünülmüştü. Ayrıca kompleks, sosyal entegrasyonu ve ayrıca Hz. Peygamber yönetiminin bir parçası olarak şeffaflık ve hesap verebilirliğe de imkan açıyordu.

Cami kompleksinin tamamlanmasının ardından, Mekkeli muhacirlerin meskenlerin yerlerini tespit etmek, planlamak ve inşa etmek yapılması gereken önemli bir görevdi. Bizzat bu işlere müzahir olan Hz. Peygamber, konut edindirme

---

²⁸ bkz.: İbnHazm, Cemhere, 16.

²⁹ Semhûdî, Vefâ, III, 894-897, 901-915.

³⁰ Yâkut el-Hamevî, Buldân, II, 262; Semhûdî, Vefâ, III, 913.

³¹ Semhûdî, Vefâ, III, 872-888, 941.

³² Taberî, Tarih, II, 593.

siyaseti sayesinde, müslümanlar arasında kardeşliğin ve yardımlaşmanın güçlendirilmesini amaçlanmıştır.

Üretim ve ticaret şehrin önemli iki unsurudur. Bu nedenle, gerek kavram gerekse mekansal bir fenomen olarak pazar fikri dikkate alındı. Ancak, Medine şehir devleti köklü değişimlere uğradığı için, mevcut pazarlar, iş, ticaret, üretim, dağılım, tüketim vb. konularında yeni İslam anlayışının taleplerini karşılamada yetersiz kalmıştı. İslamî anlayışta işe bir ibadet gözüyle bakıldı. Maddî zenginlik, bir araç, enstrüman ve maneviyatın aracı olarak görüldü. İslamiyete göre, kişinin maddi zenginliği, onun varoluş gayesi haline getirilemez. Bunu yapmak için manevî feragat gerekmektedir.

Bütün kentleşme ve kalkınma planlarında Hz. Peygamber, çevre konusunda son derece titiz davrandı. O, dünyanın, insanın yeni nesillere miras olarak bırakacağı bir tarla olduğunu öğretti. İslam'da insanın çevre ile ilişkisi çok önemlidir. Bu yüzden doğal çevreyi sınırsız bir sömürü aracı olarak kullanır, ondan mümkün olan her şeyi alır fakat ona hiç bir şey vermezse onun göz gözegöre yok olup gittiğini görecektir.

Son olarak, temel ahlak kuralları ve ortaya konmuş ibadet ve ritüellerle ilgili olanların dışında bu tür kentsel planlama, gelişme ve benzeri şeyler, yaşamın o alanlarında insanlığa sunduğu uygun davranış modelleri İslâm'ın doğası gereğidir. Her çağın kendine has sorunları, sıkıntıları, çözümleri, temel ilkeler edindiği algıları ve bir ölçüde hayata dair kalıcı değerleri vardır. İslam zaman ve mekâna göre değişmeyen, sâbit temel insan doğasına dayanmaktadır. Bu temel ilkeler, temel değerler ve insanın temel ihtiyaçları ile birlikte temel insan doğası değişmeden kalırken değişim zahirde meydana gelir.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN

AHMED B. HANBEL (ö. 241/855), **Müsned**, (Kütübüs-Sitte ve Şürûhuhâ adlı hadis külliyatı arasında), Çağrı Yayınları, I-VI, İstanbul 1992.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), **el-Câmiu's-Sahîh**, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-VI, İstanbul 1992.

CEVÂD ALÎ, **el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kalbe'l-İslâm**, I-X, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut, Mektebetu'n-Nehza, Bağdat 1971.

DÜCÂNÎ, el-'Ârif bi'llâh Ahmed b. Muhammed b. 'Abdi Rabbi'n-Nebiyîy el-Medenî ed-Dücânî el-Ensârî, **ed-Dürrati's-Semîne fî mâ li Zâiri'n-Nebiyîy (s.a.v.) ilâ'l-Medîneti'l-Müevvere**, thk: Muhammed Z. Muhammed Azab, Mektebetu'l-Medbûlî, I. Baskı, Kahire 2000.

- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. Eş'âs es-Sicistânî (ö. 275/888), **Sünen**, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-V, İstanbul 1992.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **İslâm Peygamberi**, I-II, Türkçesi: M.Said Mutlu (I.Cilt), Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1966; M.Said Mutlu-Salih Tuğ (II.Cilt), İrfan Yayınevi, 1969.
- HİMYERÎ, Muhammed b. Abdulmun'im, **er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr**, (ö. 900/1395), nşr: İhsan Abbas, Beyrut 1967.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri, (456/1064), **Cemheretu ensâbi'l-Arab** /; thk. Abdüsselam Muhammed Harun, V. Baskı, : Dâru'l-Maârif, Kahire 1982.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm el-Meâ'firî (ö. 218/833), **es-Siretü'n-Nebeviyye**, thk: Muhammed Fehmî es-Sürcânî, I-IV, Mektebetü't-Tevfikiyye, y.y., t.y.
- İBN İDRİS, Abdullah Abdulaziz, **Mücteme'u'l-Medîne fi 'Ahdi'r-Rasûl**, I. Baskı, Riyad 1402/1982.
- İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd el-Basrî Ez-Zührî (230/845), **Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr**, Dâru's-Sâdir, I-VIII, Beyrut, 1960-1968.
- İBN SEYYİDİNNÂS, Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî, (ö.773/1334), **'Uyûnü'l-Eser fi Fünûni'l-Megâzî ve's-Şemâili ve's-Siyer**, Dâru'l-Ma'rife, y.y., t.y.
- İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. 290/902), **Muhtasaru Kitâbu'l-Büldân**, nşr. De Goeje, Leiden 1967.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza, **Coğrafiyyetü Şibhi Cezîreti'l-'Arab**, II Baskı, Kahire 1964.
- KETTÂNÎ, Abdulhayy b. Şemsu'l-Âfâk Ebû'l-Mekârim Abdulkebîr, **et-Terâtibü'l-İdâriyye ve'l-'Amâlât ve's-Sinâât ve'l-Mutâcir ve'l-Hâletü'l-İlmiyye elletî Kânet 'alâ 'Ahdi Te'sisi'l-Medîneti'l-Münevvere**, Türkçesi: Ahmet Özel, **Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar**, I-III, İstanbul 1990-92.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, **Câhiliyye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Harameyn**, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 2003; "**Medîne**", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara 2003, XXVIII, 305-318.
- MATARÎ, Cemâluddîn (ö. 741/1340-1) **et-Ta'rîf bi mâ Eniseti'l-Hicre min Me'âlimi Dâri'l-Hicre**, nşr: S. Abdulfettâh, Mekke 1997.
- MERCÂNÎ, Ebû Muhammed Afifüddîn b. Abdillâh b. Abdilmelik, (ö.770/1368), **Behcetü'n-Nüfûs ve'l-Esrâr fi Târîhi Dâri'l-Hicreti'n-Nebiyi'l-Muhtâr**, thk: Muhammed Abdülvahhâb Fazl, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, I-II, Beyrut 2002.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/857), **el-Câmiu's-Sahîh**, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-III, İstanbul 1992.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb (ö. 303/915), **Sünen**, Çağrı Yayınları, II. Baskı, I-VIII, İstanbul 1992.

NEVEVÎ, Yahyâ b. Şeref, (ö. 627/1230), **el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc**, I-XVIII, Kahire, 1972; **Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lügât**, nşr: F. Wüstenfeld, I-II, Beyrut t.y.

NUVEYRÎ, Ahmed b. Abdilvahhâb (ö. 733/1333), **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, thk: Komisyon, I-XVIII, Kahire 1954; thk: M. M. Emîn-S. Baz Arînî, XIX-XXXI, Kahire 1975,

ÖĞŪT, Salim, "*Harem*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara 1997, XVI, 127-132.

SALİH AHMED ALİ, _____ "*Hitatu'l-Medîneti'l-Menevvere*", **Mecelletu'l-'Arab**, Riyâd Eylül-1978, XII, 1057-1121.

SEMHŪDÎ, Ali Nuruddin b. Abdillabeyr, (ö. 911/1506), **Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ**, thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, I-IV, Beyrut 1984.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), **Târihu'-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)**, thk: Muhammed Ebû'l-Fadl, I-XI, Beyrut t.y.

YÂKŪT, Ebû Abdullah Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillab er-Rûmî el-Bağdâdî el-Hamevî, (ö. 626/1229), **Mu'cemu'l-Buldân**, Dâru'l-Fikr, I-V, Beyrut t.y.